

SHARQ ALLOMALARINING TABIAT HAQIDAGI FALSAFIY FIKRLARI

Abdunazarova Zebiniso Xudoysukurovna
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya Mazkur maqolada Sharq allomalarining tabiat haqidagi falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Tabiat va inson o'rtasidagi uyg'unlik, borliqning mohiyati, materiya, harakat, vaqt va makon kabi masalalar buyuk mutafakkirlar – Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Al-Xorazmiy, Ulug'bek va Yassaviy singari olimlarning asarlari asosida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: muallimi-soniy, inson xulqi, antropologiya, ruhiy «quvvatlar», totalitarchilik, insonparvarlik, tiriksevarlik (biofillik) va o'liksevarlik (nekrofillik), bixeviorizm.

Kirish. Go'zal xulq fazilatlarini egallash, ta'lim-tarbiya masalalari moziydagi buyuk siymolar va donishmandlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Insondagi ezgulikka, yaratuvchanlikka undovchi xushsifat kuchlari qanchalik muhim bo'lsa, undagi yovuzlikka, buzg'unchilikka yetaklovchi badsifat kuchlarni tadqiq qilish ham shunchalik muhimdir. Agar inson xushsifat kuchlaridan ayri qolsa, u biologik ehtiyojlari bilangina yashovchi va ushbu ehtiyojlarini qondirish uchun har qanday zo'ravonlikka, vahshiylikka tayyor mahluqotga, agar badsifat kuchlaridan xoli o'rganilsa, insoniy his-tuyg'usiz, ehtirossiz va maslaksiz mavjudodga aylantiriladi. Sharq uyg'onish davrining buyuk olimi, o'z davri ilg'or falsafiy fikrining asosiy printsiplarini o'z ijodida aks ettirgan mutafakkir Abu Nasr Forobiydir. U o'rta asrning mashhur olimi - o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotning karakteridan kelib chiqqan holda, o'z dunyoqarashida zamonasining g'oyaviy turmushidagi ilg'or, taraqqiyot va reaksiyon kuchlarning kurashini, Sharq va qadimgi yunon madaniyatining birikishi natijasida vujudga kelgan turli ta'limotlarning to'qnashuvini o'zida ifodalagan. Shu qatorda, XX asrning mashhur mutafakkiri, neofreydizm asoschilaridan biri, Erix Frommning asarlari butun dunyoda o'ta keng shuhrat qozongan - uning hayotligidayoq inson tabiatining axloqiy va ijtimoiy - psixologik muammolarga bag'ishlangan asosiy asarlari millionlab tirajlarda bir necha o'n marta qayta nashr qilingan. Bu ikkita buyuk allomalar biri Sharq va ikkinchisi G'arb faylasuflari bo'lishi va yashab ijod etgan davrlari turli xil bo'lsa ham inson xulqi va ruhiyatiga oid meroslari bir-birlarini to'ldirib turadi. Har ikkala alloma, Abu Nasr Forobiy va Erix Fromm antropologik, ijtimoiy-falsafiy

dunyoqarashlarida inson xulqi, joni-ruhi, jamiyatda tutgan o'rni, ruhiy ma'naviyati haqida o'z davrlarida o'z ta'limotlarini yaratishgan.

Abu Nasr Forobiy va Erix Frommning inson xulqi va joni haqidagi qarashlarini solishtirar ekanmiz hamohang qirralarini ko'rishimiz mumkin. Bu masalada O'rta Osiyoning ulug' faylasufi Abu Nasr Forobiy G'arb faylasufidan farqli o'laroq - insoniy xislatlar, ta'lim-tarbiya haqida maxsus asar yozmagan. Uning insoniy fazilatlar haqidagi fikrlari olimning turli risolalarida bayon qilingan. Bu borada allomaning "Baxt-saodatga erishuv haqida", "Fozil shahar aholisining fikrlari", "Baxt saodatga erishuv yo'llari haqida risolasi", "Buyuk kishilarning naqllari", "Musiqqa haqida katta kitob", "Fuqarolik siyosati" va boshqa risolalarida jamiyat va uni boshqarish, insoniy fazilatlar, axloq-odob, aqliy va xulqiy tarbiya haqida masalalarga bag'ishlangan "Baxt-saodatga erishuv haqida" risolasida insoniy fazilatlarni egallash yo'llari, ta'lim-tarbiya usullari, yosh avlodni maktabda o'qitishning yo'l-yo'riqlari to'g'risida fikr yuritiladi. Forobiyning fikricha, yaxshilik va yomonlik, ayniqsa, adolat va adolatsizlik yaqin turuvchi tushunchalardir. Yaxshilik va yomonlik iroda erkinligiga asoslanadi va faqat insonga xosdir. Yaxshilik insonning 5 ta ruhiy quvvatiga tegishlidir. Bular: aqliy-nazariy, aqliy-amaliy, intiluvchi, tasavvur va his qilish quvvatlaridir Inson baxt-saodatga faqat nazariy quvvat orqali idrok qilib yetishadi. Ulug' faylasufning ta'kidlashicha, ya'ni yaxshilik baxt-saodatga erishish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Yaxshiliksiz va adolatsiz - ijtimoiy ideal va baxt-saodatga erishib bo'lmaydi. Bu yerda ko'rinib turibdiki, har ikkala allomaning hammohang jihatlari sifatida insoning axloqiy qarashlarida -insoniy holatiga xos hislatlariga, yaxshilik va yomonlikning faqatgina insonga xos ekanligini aytib o'tishadi. Frommning "Yovuzlik faqat insonga xos hodisa. U insoniylik holatidan ortga qaytish, insonga xos, aql, muhabbat, erk xususiyatlarini yo'q qilishga bo'lgan intilish" fikrlari, shu jumladan Forobiyning esa "yaxshilik va yomonlik, ayniqsa, adolat va adolatsizlik yaqin turuvchi tushunchalardir. Yaxshilik va yomonlik iroda erkinligiga asoslandi va faqat insonga xosdir" - degan fikrlari bir biriga o'xshashdir. Forobiy inson tabiatini tahlil qilgan ekan, har tomonlama: biologik, ruhiy - fiziologik, intellektual va ijtimoiy-siyosiy jihatlardan o'rganishga yondashadi.

Forobiyning odam haqidagi ta'limotining muhim ahamiyati uning odam tabiatining asosiy hususiyatlarini har tomonlama tahlil qilishga intilishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning fikricha, odam-avvalo hayvondir, sezish esa odamga ham, hayvonga ham xosdir. Shu bilan birga, odam - aqlga ega. Ana shu aql bilan ruh odamning tabiiy ibtidosi hisoblanadi. Lekin "bu ibtidolar - odamning tabiiy ibtidosi

ta'siri ostida kamol topib, insonga aylanishiga kifoya qilmaydi, chunki inson inson bo'lib, kamolotga erishuvi uchun so'zlash va kasb-hunarga muhtojdir- deb ta'kidlaydi Forobiy. Forobiy boshqaruvni sharti sifatida falsafaga murojat qilishining asl mohiyati shundaki, falsafa aql va dalillar bilan ish ko'radi. Aql va dalil bilan ish ko'rish esa, ayrim millat va ummatgagina xos bo'lgan narsa bo'lmay, jahonshumul ahamiyatga egadir. Agar diniy e'tiqodlar bilangina ish ko'riladigan bo'lsa, unda ma'lum va mashhur narsalarga xitob qilish va ularga qoniqish bilangina ish tutishga to'g'ri keladiki, unda muayyan asr, shaxs va makon aks etadi, xolos. Ammo aqliy dalillarga tayanilsa, yuqoridagi chegaralanishlarga xojat qolmaydi. Aql o'z-o'zicha shunday qoidalarga egadirki, hamma joyda va har qanday zamonda qo'llansa bo'laveradi [Abu Nasr Forobiy inson, uning bilishi, ilm-fan va aql haqida ham o'zining falsafiy qarashlarini ilgari suradi. Garchi u insonni «aqli hayvon» desa ham aqlli inson haqida shunday yozadi: «Aqlli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsa va hodisalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, (ular) yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil, deydilar. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqlli, deb bo'lmaydi, ularni ayyor, (muttaham), aldoqchi, degan nomlar bilan atamoq lozim» Forobiy, borliqni insoning bila olishini qayd qilib, insonning bilishini, uning ruhiy qobiliyatlarini inson miyasi boshqaradi, barcha ruhiy «quvvatlar», jumladan, bilish qobiliyati ham unga bog'liq, deydi.

U o'zining «Ilm va san'atning fazilatlarini» risolasida insonning tabiatni bilishi cheksizligini, bilim bilmaslikdan bilishga, sababiyatni bilishdan oqibatni bilishga, aktsidenttsiya (al-oraz)lardan, ya'ni sifatlardan substantsiyani-mohiyat (javhar)ni bilishga qarab borishini, ilmning borgan sari ortib, chuqurlashib borishni aytadi. Forobiy inson bilishi jarayonini ikki bosqichga bo'lib, bu bosqichlarning o'zaro bog'liqligini, aqliy bilim hissiy bilishsiz yuzaga kelmasligini alohida ta'kidlaydi. Erix Frommning asosiy diqqatini inson qalbining axloqiy talablariga munosabatini ochishga, totalitarchilik, insonparvarlik, tiriksevarlik (biofillik) va o'liksevarlik (nekrofillik) haqidagi mulohazalarga qaratadi. U inson qalbini, ruhiyatini, xulqini o'rganar ekan, u "Sevish san'ati", "Inson qalbi", "Uning ezgulik va yovuzlik qobiliyati" kabi asarlarida axloqiy muammolarga keng e'ti bor berib, yorqin ifodalab bergan Erix Fromm o'z falsafiy konstepstiyasini asoslash uchun ko'plab ustoz faylasuflar kabi «Shoh Edip» asariga murojaat etdi. Fromm «Shoh Edip» qismatida insoniyat taqdirini, tug'ilishi, yuksalishi va inqirozi ramzini ko'rdi hamda asardagi taqdiri azal hukmi Shoh Edipning otasini o'ldirib, bilmasdan onasiga uylanishi voqeasida emas, balki Shoh Edipning o'zida yashirindir, dedi. Ya'ni Shoh Edip

yashash uchun kurashayotgan inson obrazidir. "Bu mif, - deb yozadi Fromm, - onasiga uylanishning timsoli emas, balki o'g'ilning patriarxat otaga va uning tartiblariga munosabati timsolidir. Edipning onasiga uylanishi taqdiri azalni emas, balki bolalikda onasiga muhabbati kuchli bo'lgan bolaning tabiat hukmiga ko'ra, er bo'lib yetishgach xuddi otasi kabi patriarxal tartib tarafdoriga aylanganidadir. Ya'ni bu asar inson evolyustiyasini o'zida timsollashtiradi" Fromm Shoh Edipning otasini o'ldirishi va onasiga uylanishini shunday tahlil qiladi. Edip va otasi o'rtasidagi qarama-qarshilik oqibatida o'g'il otani o'ldirish voqeasini to'g'ridan-to'g'ri tushunmay, timsollar nazariyasiga ko'ra baholash kerak. Bu degani Edip onasiga - matrarxatga bo'lgan muhabbati tufayli otasini inkor qildi. Inkor esa o'limdir. Onasiga uylanishini ham to'g'ridan-to'g'ri tushunmaslik lozim. Onaga uylanish yaratuvchi kuchga, yaratishga o'zini bag'ishlashdir. Sofokl otasiga isyon qilgan Edip timsolida ona ma'budlar o'rnini egallagan ota ma'budlarga va ularning mustabid tuzumi, tartiblariga, umuman, patriarxal tuzum qiyofasida kirib kelayotgan insonni qul qilish an'anasiga qarshi kurashgan ozod inson obrazini yaratdi. Ozod inson Edip otasini yenggach, onalik bilan birlashgach, ma'lum davr o'tib uning o'zi despotga aylandi, oqibatda xilvat va noma'lum ibodatxonada o'lim topdi, ya'ni uning hayoti ham barcha mustabidlar kabi yo'qlikka aylandi. Bunday talqinlar XX asr faylasuflari orasida ko'plab topiladi. Frommning fikriga ko'ra, yovuzlik faqat insonga xos hodisa U insoniylik holatidan ortga qaytish, insonga xos, aql, muhabbat, erk xususiyatlarini yo'q qilishga bo'lgan intilish. Ayni paytda, insoniylikni yo'qotish fojiaiviy holatdir. Chunki inson, hayvoniy darajaga qaytsa-da, u biror bir soniya odam ekanini unutmaydi, demak, uni yovuzlik masalani hal qilishning yo'li sifatida hech qachon qoniqtirmaydi. Insonning yovuzlik holati -o'zini ezib turgan insoniy turmushi og'irligidan ozod bo'lishga fojiaiviy urinishi tufayli ro'y beradi, u o'zini yo'qotishdan iborat.

Tadqiqot metodlari va tahlil natijalari. Tarixiy-metodik yondashuv – Sharq allomalarining asarlari va ularning tabiat haqidagi fikrlarini tarixiy rivojlanish doirasida tahlil qilish. Taqqoslash usuli – G'arb va Sharq falsafasidagi tabiatga oid qarashlarni qiyosiy tahlil qilish. Tahlil va sintez – Allomalar qarashlarini individual ravishda o'rganib, umumiy xulosalar chiqarish. Germenevtik metod – Matnlarni tafsir qilish va ularning asl ma'nolarini ochib berish. Tadqiqot bosqichlari Manbalarni o'rganish – Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Al-Xorazmiy, Ulug'bek, Yassaviy kabi mutafakkirlarning asarlari bilan tanishish. G'oyalarni tizimlashtirish – Allomalar tabiat, materiya, harakat, vaqt, makon haqidagi qarashlarini ajratib olish Sharhlash va tahlil qilish – Ularning ilmiy qarashlari zamonaviy ilm bilan

bog'lanadi. Xulosa va natijalar – Tadqiqotning asosiy natijalari umumlashtiriladi. Bu metodologiya orqali Sharq allomalarining tabiat haqidagi qarashlarini ilmiy asosda o'rganish mumkin. Siz aynan qaysi alloma yoki masalaga e'tibor qaratmoqchisiz? Ezgulik bizning mavjudligimizni tobora mohiyatimizga yaqinlashtirib boradi, yovuzlik esa turmushimiz bilan mohiyatimizning o'sib boruvchi begonalashuvi demakdir. Inson ortga va oldinga intilishga, boshqacha aytganda, ezgulik va yovuzlikka moyil. Toki ikkala mayl teng ekan, agar u o'z ahvolini anglab etishga qobil bo'lsa, tanlash borasida erkin. Biroq, agar insonning yuragi tosh qotib, mayllari ortiq tenglashmaydigan darajaga kelsa, u bundan buyon tanlovda erkin bo'lolmaydi. Inson to tanlash erki qolmaydigan nuqtagacha o'z xatti-harakatiga javobgardir. Inson yuragi qanchalik tosh bo'lmasin, u insoniy yurak bo'lib qolaveradi. Biz inson bo'lib tug'ilganmiz va shu bois oldimizda doimo qaror qabul qilish masalasi ko'ndalang turadi. O'z maqsadlarimiz bilan birga, biz vositalarimizni ham tanlashimiz kerak. Agar kimki hayotga befarq - loqayd qarasa, unday odamning ezgulikni tanlashiga umid Forobiy Fozil shahar, undagi madaniy ravnaq munosabati bilan axloq, xulq-odob masalalariga juda katta e'tibor beradi. Bu borada alloma, xulq-odob masalalarini intellektual sifatleri - "aqliligi", "donoligi" bilan uzviy bog'liq holda olib tekshiradi. Shuning uchun u tahlil etgan axloqiy tushunchalar, kategoriyalar kishilarning o'zaro munosabatlarida mavjud bo'lgan xulq normalarining ifodasi bo'libgina qolmay, balki kishilarning o'z tarixlari davomida olib borgan aqliy faoliyatlarining ham natijalari sifatida talqin etiladi. Aqliy faoliyat esa, insonning tabiatidan, o'z mohiyatidan kelib chiqqanligi uchun, Forobiy xulq normalarini haminsonning kundalik hayot faoliyatidan keltirib chiqaradi. Salibiy axloqiy hislatlarni: johillik, ayyorlik, yolg'onchilik, adolatsizlik, zolimlik, xasislik, ochko'zlik, boylikka intilish, turli hirslarga berilishni qoralaydi. Bundan tashqari u, xalqni aldab, diniy yo'lda qurbonlik qilish, din talablariga bo'ysunish zarurligini da'vo qilib, ulardan o'z maqsadida foydalanishga urunuvchi ruhoniylarni keskin tanqid qiladi va qoralaydi. Ammo Forobiy adolatsizlik, zo'ravonlikni qoralasa-da, ularni keltirib chiqaradigan sabablarni tushunib yetmaydi, u oliy axloqiy ideallar uchun kurash olib boradi, lekin buning uchun ijtimoiy hayotni o'zgartirish, iqtisodiy asos yaratish zarurligini tushunmadi Erix Fromm bixeviorizm, muhit nazariyasi, instktivizm va psixoanaliz oqimlarini tahlil qiladi. Bixeviorizmga ko'ra, xulq - atvor his, idrok, ta'surot, mayl, ehtiros, hatto fikrlash kabi sub'ektiv omillardan tashqaridagi hol sifatida o'rganilishi kerak. Demak, insondagi zo'ravonlik va tajovuzning kelib chiqishi sub'ektiv omillar bilan bog'liq emas, shuning uchun ular sof xatti-harakat sifatida qaralishi lozim. Neobixeviorizm namoyondasi B.F.Skinner

esa "stimul-reaksiya" nazariyasini ilgari suradi. Unga ko'ra, agar kishi ijobiy stimul bilan ta'minlanib tursa, unda kerakli xulq-atvorni shakllantirish mumkin. E.Fromm savol qo'yadi: Nima uchun ijobiy stimullar ba'zan kishini baxtsizlikdan xolos qilmaydi, hatto uni aql, idrok, mehr-muhabbat, vijdonga zid xatti-harakatlar sodir qilishga olib keladi? Nega hayot talablariga muvofiq yashaydigan kishilar ba'zan o'zini baxtsiz sezadi va turli o'ng'aysizliklardan azob tortadi? Demak, kishi xulq-atvorining shakllanishiga ta'sir etuvchi ijobiy stimuldan tashqari yana nimalardir bor. Forobiy va Erix Frommning inson xulqi va axloqi haqidagi qarashlari bir biriga o'xshash jihatlarini ko'rishimiz mumkin. Shu jumladan, ikkita allomaning nafaqat insonning ijobiy xulqlari balki salbiy xulqlarini yoritib berishga harakat qilishgan. Masalan bu yerda, Fromm insonning ijobiy xulq-atvori bilan birga zo'ravonlik, johillik kabi salbiy tamonlarini, ya'ni salbiy axloqiy hislatlarini ham tahlil qilganligini ko'rsak, Forobiyning qarashlarida ham bu jihatni ko'rishimiz mumkin. Erix Fromm neyrofiziologiya, etnologiya, paleontologiya, antropologiya xulosalariga va boshqa tarixiy-madaniy manbalarga tayanib, agressivlik inson tabiatiga xos hodisadir degan fikrning noto'g'riligini asoslaydi. U, ibtidoiy odamlar zamonaviy odamlardan kam badsifat kuchlarga ega; madaniyati past ibtidoiy jamiyat stivilizastiyasi rivojlangan hozirgi jamiyatdan kam agressivdir, degan hayratli xulosaga keladi. Odamdagi tajovuz, yovuzlik neyropsixologik omillar natijasi ham emas. Ruhiiy zaif yoki kasal odam hayotni ongli tarzda yo'q qilishga intilmaydi, begunoh kishilarni o'ldirib, undan huzur olishni bilmaydi. "Odam urug'doshlarini o'ldirishdan va ularga azob berishdan huzur oluvchi jonzodlarning yagona vakilidir. Agressivlik odamda tug'ma ham, uning tabiatida ham emas" Uning, stivilizastiyaning, ya'ni "mehnat taqsimotining paydo bo'lishi, ishlab chiqarishning o'sishi va ortiqcha mahsulotlarning to'planishi, ierarxik tizimga ega davlatlar va elitar qatlamlarning yuzaga kelishi natijasidir". Faylasuf, inson ziddiyatlarga to'la sharoitlar ta'sirida yashab keladi. Shu bois u, ya'ni inson yaxshilik va yomonlik, muhabbat va nafrat kabi qarama-qarshi kategoriyalar yoki har doim ham unda yetarli darajada bo'lavermaydigan instinkt va har doim keragidan ortiq darajada bo'ladigan o'z "men"ni yuqori qo'yish kabi ziddiyatli hollar bilan idrok etilishi mumkin. Bepoyon olam oldida o'zini yolg'iz va tarixiy zaruriyat oldida o'zini ojiz sezishi, bejilov munosabatlarga ta'sir o'tkazaolmasligiga iqror bo'lishi kishida ekzistenstional ehtiyojlarni keltirib chiqaradi. Ushbu ehtiyojlarni qondirish kishi uchun tabiiy ehtiyojlarini qondirish kabi zarurdir. Agar ularni qondirish imkoni bo'lmasa, kishi kuch ishlatishni lozim topadi, deb yozadi. Erix Fromm agressiyani xushsifat va badsifat ko'rinishlarga klassifikastiya qiladi. Xushsifat agressiya

negizida, faylasuf ta'kidiga ko'ra, yo o'zini himoya qilish yoki o'zini namoyon qilish maqsadlari yotadi. Himoyaviy agressiya ovchi, qassob, jarroh va milistionerlarning xatti-harakatlarida, kishining tashqi hujumlardan o'zini, mulkini yoki yaqinlarini himoya qilishida namoyon bo'ladi. Himoyaviy agressiya hayvonlarda ham kuchli rivojlangan, biroq odamgina agressiyani oldindan ko'ra bilishi, uni o'zi tomon yo'naltirishi yoki soxta tajovuzlarni o'ylab topishi mumkin. Masalan, kishilar o'z huquqlarini ko'proq anglab yetgan, jamiyat va davlat ishlariga ko'proq aralashgan sayin ularni boshqarish murakkablashadi. Avtokratik davlatlar bu vazifani hal etish uchun yo zo'ravonlik ishlatadi yoki soxta bosqinchilikni, "xalq dushmanlari"ni o'ylab topadi. Ushbu badniyat ishlarga, da'vatlarga laqqa ishonuvchi omni kishilar, avom, ular hamma jamiyatda va har doim istagancha topilgan, avval "vatanni himoya qilish", keyin esa "dushman ustiga yurish"ning tarafdori bo'lib chiqadi. Badniyat shaxslarning avom kishilar qalbidagi ushbu tuyg'udan o'z maqsadlari yo'lida foydalanib kelayotgani sir emas, aslo. Shuning uchun ochiq tanqidiy fikr, o'z erki va huquqini yaxshi bilish, ularni himoya qilish uchun birlashishgina "o'zini himoya qilish"ning tajovuzga, agressiyaga aylanishidan saqlaydi. Forobiy asarlarida esa ko'proq inson, inson tarbiyasi, jamiyat va davlat muammolarini aks etirilgan. Erkin fikr yuritish, ya'ni xurfikrlilik g'oyalaridan ilhomlangan o'rta asr faylasufi: Abu Nasr Forobiy inson borlig'i, xususan, uning tanasi bilan joni jismi bilan uning insoniyligi, insoniyligi bilan u yashayotgan jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, insonning insoniyligini namoyon qiluvchi fazilatlar, xislatlar va ularning shakllanish jarayoni muammolarini nazariy jihatdan ochib berishga harakat qildi. Jon va tananing o'zaro aloqadorligi muammolari haqida fikr yuritgan Abu Nasr Forobiy qadimgi yunon faylasufi Platonning insonning ko'chib yurishi haqidagi ta'limotiga qarshi chiqdi. O'zining "Masalalarning mohiyati" ("O'yinul masail") risolasida jon tanadan oldin mavjud bo'lmasligi, bir tanadan boshqa tanaga ko'chib o'ta olmasligi haqidagi g'oyani olg'a surdi. Abu Nasr Forobiyning fikriga asosan, odamlarning tanasi paydo bo'lishi bilan uning "oziqlantiruvchi quvvat" vujudga keladi. O'sha quvvat yordamida inson tanasi hamisha oziqlanadi va shu jarayonda insonda sezgi organlari paydo bo'ladi. Inson sezgi organlari tufayli his-tasavvur, xotira birlashib, xayol hosil bo'ladi. "Xayol quvvati" yordamida inson bilim, hunar egalaydi, faoliyat ko'rsatadi, foyda-zararning farqiga boradi [Al-Farabi, Forobiy ta'kidlaganidek, inson o'zining aql-zakovati bilan olamdagi boshqa tirik mavjudotlardan tubdan farq qiladi. Undagi aql-zakovat ("Aqliy quvvat") borliqning turli-tuman ko'rinishlarining aksidir. Inson o'zidagi o'sha aql-zakovat yordamida avval yerda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning sabablarini, so'ng esa osmon jismlarining sir-u asrorini biladi.

Insonning olam to'g'risidagi to'plagan bilimlari, ya'ni hayotligida yaratgan ma'naviy boyliklari hech qachon yo'q bo'lib ketmaydi, balki "Dunyoviy aql"ni tashkil etadi. Inson aqli olam sirlarini bilishda eng yuksak cho'qqiga ko'tarilganda, "dunyoviy aql", "dunyoviy ruh" bilan qo'shiladi. O'z navbatida, har bir kishining joni va aqli, ya'ni "individual aql" va "individual jon"ning paydo bo'lishida, "dunyoviy ruh", "dunyoviy aql" hal qiluvchi rol o'ynaydi. Forobiyning tushuntirishicha, "dunyoviy ruh", "dunyoviy aql", "individual jon", "individual aql" paydo bo'lishi va rivojlanishining sababchisidir. "Individual jon", "individual aql" inson tanasining o'limi, yo'q bo'lishi bilan yo'qolib ketmaydi, balki "dunyoviy ruh", "dunyoviy aql" ga qo'shiladi. Insonning joni va aqli abadiylikka ketadi, biroq hech qachon qaytib kelmaydi, qayta namoyon ham bo'lmaydi. Ular tanani tark etgandan so'ng yana bir butun bo'lib, birlashadi, har bir jon va har bir aql inson tanasida yashagan vatqda orttirgan barcha ma'naviy narsalar to'planib, hamisha barhayot, "dunyoviy ruh", "dunyoviy aql"ni tashkil etadi. Forobiy inson bilish jarayonining bosqichlarini insondagi «tashqi quvvat» va «ichki quvvat»lar bilan izohlaydi. «Tashqi quvvatlar» bevosita tashqi ta'sirlar orqali sezgi a'zolarida vujudga keladigan sezgilardir. Forobiy ta'rificha, odam o'z bilimlarini tashqaridan, atrofdagi hodisalardan bilish jarayonida oladi. U bilishda hissiy va mantiqiy bilish bosqichlarini farqlaydi. Odamni tashqi dunyo bilan bog'laydigan sezgining rolga to'xtalib, Forobiy ularni sezgi a'zolariga muvofiq ravishda besh turga bo'ladi. Ular: teri-badan sezgisi, ta'm bilish sezgisi, hid bilish sezgisi, eshitish sezgisi, ko'rish sezgisi. Bularning hammasini Forobiy hissiy bilish («quvvat hissiya»), deb qaraydi. Sezgini dastlabki bilimning manbai deb hisoblagan Forobiy buyumning aks etishi yoki in'ikosi o'sha buyumning o'ziga muvofiq kelsa, sezgi haqiqiy bo'ladi, deydi. Forobiyning bilishda sezgining roli va ummuman hissiy aks ettirish to'g'risidagi qarashlari Arestotelning "Sezmagan odam hech narsani bilmaydi ham, tushunmaydi ham" degan qarashlariga juda o'xshab ketadi. «Ichki quvvatga»ga esa, u esda olib qolish (xotira), xayol (tasavvur), his-tuyg'u, nutq (fikrlash) «quvvatlari»ni kiritadi. «Ichki quvvat» deganda u insonning aqliy bilish bosqichini tushunadi. Uningcha, ilmni egallash shu «quvvatlar» orqali amalga oshadi. Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida aql muammosini chuqur tahlil qilib, bu haqida aql, bir tomondan, ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan, tashqi ta'sir, ya'ni ta'lim-tarbiyaning natijasi, deydi. Uning fikrgacha, aql faqat insongagina xos bo'lgan ruhiy kuch bilan bog'liq qobiliyat, insonni hayvondan ajratuvchi asosiy omildir. Forobiy talqinida "sezgining o'ziga muvofiq tartibi bo'lganidek, aqlning ham o'ziga muvofiq tartibi bor" Birinchi usul tartibli fanlar uchun, ikkinchi usul esa, matematikaga xosdir, bu ikkala usuldan ham jismlarning u yoki bu tomonlarini

chuqurroq bilish maqsadida faqat fanlar foydalanadi. Forobiy Arestotelga o'xshab yakka buyumlar-birlamchi, mavjud tushuncha va g'oyalari esa ikkilamchi va aniq buyumlarni aqlda mavxumlashtirish natijasida vujudga kelgan deb hisoblaydi.

Adabiyotlar sharhi Farobiy. "Fozil odamlar shahri", "Ilmlar tasnifi" Farobiy tabiatni falsafiy va ilmiy jihatdan tahlil qilgan. U olamning tuzilishi, tabiat va inson o'rtasidagi bog'liqlik haqida fikr bildirgan. Ibn Sino. "Tib qonunlari", "Kitob ash-Shifo". Ibn Sino tabiat va inson organizmi orasidagi o'zaro aloqani chuqur tahlil qilgan, tabiatni tibbiyot va falsafa bilan bog'lagan. Abu Rayhon Beruniy. "Hindiston", "Mineralogiya", "Geodeziya". Beruniy tabiat fanlariga oid nazariyalar ishlab chiqqan va eksperimental tadqiqotlar olib borgan. U tabiatni ilmiy asosda o'rganishga uringan. Al-Xorazmiy. "Hisob al-hind", "Astronomiya jadvallari". Al-Xorazmiy tabiatni matematik va astronomik jihatdan tadqiq qilgan. Uning ishlari tabiat hodisalarining aniq modellarini yaratishga xizmat qilgan. Mirzo Ulug'bek. "Ziji Ko'ragoniy". Ulug'bek tabiatning astronomik qonuniyatlarini o'rganib, osmon jismlarining harakatini ilmiy asosda bayon qilgan. Tadqiqotlar va ilmiy manbalar Sodiqov S. "O'rta asr Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi". Kitobda Beruniy, Ibn Sino va Farobiyning tabiat haqidagi qarashlari tahlil qilingan. Yo'ldoshev N. "Sharq falsafasida tabiat va inson muammosi". Sharq falsafasida inson va tabiat munosabatlari yoritilgan, ekologik va falsafiy jihatlar tahlil qilingan. Nasr S. H. "Science and Civilization in Islam". Kitob islom ilm-fani va falsafasining tabiat haqidagi tasavvurlarini tahlil qiladi. Gutas D. "Avicenna and the Aristotelian Tradition". Ibn Sinoning tabiat haqidagi qarashlari Aristotel falsafasi bilan bog'lanib tahlil qilingan. Tadqiqot metodologiyasi bo'yicha adabiyotlar Fazliddinov A. "Falsafa va metodologiya". Xayrullayev M. "O'zbek falsafiy tafakkuri tarixi". Xulosa qilib aytganda, Forobiy dunyoqarashida uning jamiyat va axloq to'g'risidagi yaratgan yaxlit ta'limoti, insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan siyosiy falsafasi ilk o'rta asrlar va keyingi davrlarda ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy fikr rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Allomaning xizmati shundaki, u musulmon Sharqida birinchi bo'lib insonparvarlik va umumbashariy qadriyatlar asoslangan tuzum, insonlarni kamolotga va baxt-saodatga yetaklaydigan axloqiy fikrlarga asoslangan jamoa haqida o'z ta'limotini yaratdi. Forobiyning bu ta'limoti hayoliy bo'lishiga qaramasdan, uning g'oyalari keyingi davrlarda Sharq mamlakatlariga keng yoyildi. O'rta asr mutafakkirlari Ibn Xallikon, Ibn al-Kiftiy, Ibn Abi Usabi'a, Bayhaqiy, Ibn Sino, Ibn Boja, Umar Xayyom, Beruniy, Ibn Rushd, Ibn Xaldun va boshqalar Forobiyning ta'limotini chuqur o'rganib, uni yangi g'oyalari bilan boyitganlar. Buyuk mutafakkir va shoirlardan Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy, XV asrning

zabardast faylasufi Jaloliddin Davoniylar Forobiyning ijtimoiy-falsafiy merosini katta qiziqish bilan o'rgandilar .

XULOSA Mutafakkirning falsafiy g'oyalari faqat Sharq mamlakatlarida emas, balki Ovrupoda ham keng tarqaldi va ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mutafakkirning gumanistik va axloqiy g'oyalari hozir ham insoniyatning baxt-saodatga erishuviga, jahonda tinchlik o'rnatish ishiga, kelajak avlodning yetuk va barkamol inson bo'lib yetishuviga, ilm va ma'rifat yuksalishiga xizmat qilmoqda. Frommning ham ruhiy tahlil bilan din o'rtasidagi o'zaro munosabatning asosiy xususiyatlarini aniqlaydi: hech qachon ular bir-birini istisno qilmaydi. Bundan tashqari ruhiy tahlil amaliyoti diniy hissiyotning mavjudligini doimo tan olishi zarur va ruhiy terapiyada dinning ijobiy mazmunidan foydalanishi lozim. Fromm Sharq va G'arb dinlariga insonparvarlik g'oyalari xosligini, ular inson qalbi haqida qayg'urishini va unda muhabbat tuyg'usi borligini isbotlashga harakat qildi. Shundan kelib chiqqan holda, xulosa qilish mumkinki, ruhiy tahlil doimo dinga muhtoj bo'ladi, shu o'rinda diniy e'tiqod ham ruhiy tahlilning uslublaridan foydalanishi zarur: "Ruhiy tahlil, - deb yozadi Fromm, - bu maqsadga to'siqlik qilmaydi, aksincha, uni amalga oshirish uchun katta yordam beradi".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 3.X. Абдуназарова (2024). Tabiiy Fanlarni O'Qitishda O'Quvchilar Ekologik Tafakkurini Shakllantirishning O'ziga Xos Xususiyatlari. *Inter Education & Global Study*, (3), 123-129.

2. Abdunazarova, Z. (2024). The Content Of Using The Heritage Of Central Asian Thinkers In The Formation Of Ecological Thinking Of Primary Class Students In The Teaching Of Natural Sciences. *News Of The Nuuz*, 1(1.6.1), 43-45. <https://doi.org/10.69617/Nuuz.V1i1.6.1.3664>

3. Abdinazarova Zebiniso Khudoyshukurovna, . (2024). Pedagogical Significance Of Using The Heritage Of Central Asian Thinkers In Forming Ecological Thinking In Primary Class Natural Science Lessons. *International Journal Of Pedagogics*, 4(04), 95–97. <https://doi.org/10.37547/Ijp/Volume04issue04-18>

4. Abdinazarova Zebiniso Khudoyshukurovna, & Kasimov Shavkat Urolovich.(2022). Main Tasks Of Moral Education And The Role Of Youth inlife. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(4), 547–551.

5. Abdunazarova, Z. (2024). Developing The Opportunities Of Forming Students'ecological Thinking In The Teaching Of Natural Sciences. *World Bulletin*

Of Social Sciences, 32, 80-83.

6. Al-Buxoriy, Imom Ismoil. Hadis. Al jome' as-sahih. 4-kitob. - T.: - Qomuslar bosh tahririyati, 1997.- 528 b.

7. At-Termiziy, Abu Iso. Ash shamoil an-nabaviya.- T.: Cho'lpon, 1993. -112b.

8. Avazov Sh. Maktabda ekologik tarbiya.-Toshkent: O'qituvchi, 1992. 62 b.

9. Zebiniso Abdunazarova. (2023). Formation Of The Components Of Ecological Thinking In Primary Class Students. Emergent: Journal Of Educational Discoveries And Lifelong Learning (Ejedl), 4(07), 4–9.

10. Zebiniso Abdunazarova. (2024). Developing The Opportunities Of Forming Students' Ecological Thinking In The Teaching of natural Sciences. World Bulletin Of Social Sciences, 32, 80-83.

11. Zebiniso Abdunazarova. (2024). Developing The Opportunities of forming Students' Ecological Thinking In The Teaching Of Natural Sciences. World Bulletin Of Social Sciences, 32, 80-83.

12. Абдуназарова Зебинисо Формирование экологического мышления У Учащихся Начальных Классов "Экономика И Социум" 11(114) 2023

13. Абдуназарова, З. Х. (2024). Tabiiy Fanlarni O'qitishda O'quvchilar Ekologik Tafakkurini Shakllantirishning O'ziga Xos Xususiyatlari. Inter Education & Global Study, (3 (1)), 123-129

14. Z.X. Abdunazarova (2024). Boshlang'Ich Sinf O'quvchilarida Ekologik Tafakkurni Shakllantirishning Falsafiy Xususiyatlarini Takomillashtirish Ahamiyati. Inter Education & Global Study, (8), 342-348.

15. Абдуназарова З.Х. (2023). Формирование Экологического Мышления У Учащихся Начальных Классов. Экономика И Социум, (11 (114)-1), 486-489.

16. Z.X. Abdunazarova (2024). Boshlang'Ich Sinf O'quvchilarida Ekologik Tafakkurni Shakllantirishning Falsafiy Xususiyatlarini Takomillashtirish Ahamiyati. Inter Education & Global Study, (8), 342-348.

17. Zebiniso Abdunazarova. (2024). Developing The Opportunities Of Forming Students' Ecological Thinking In The Teaching Of Natural Sciences. World Bulletin Of Social Sciences, 32, 80-83. Retrieved From

18. З.Х. Абдуназарова (2024). Tabiiy Fanlarni O'qitishda O'quvchilar Ekologik Tafakkurini Shakllantirishning O'ziga Xos Xususiyatlari. Inter Education & Global Study, (3), 123-129.

19. Abdunazarova Zebiniso Khudoyshukurovna, . (2024). Formation Of Ecological Thinking In Teaching Natural Sciences. International Journal Of Pedagogics, 4(04), 91–94.

20. Abdunazarova, Z. (2024). The Content Of Using The Heritage Of Central Asian Thinkers In The Formation Of Ecological Thinking Of Primary Class Students In The Teaching Of Natural Sciences. News Of The Nuuz, 1(1.6.1), 43-45. <https://doi.org/10.69617/Nuuz.V1i1.6.1.3664>

21. Абу Али Ибн Сина Избранное В 2-х томах . Восточная философия (ал-Хикма ал - машрикийя) Руководство по философии (Китаб ал - хидая) Трактат об определениях (ар-Рисала фи-л-худуд) Трактат об этике (ар-Рисала фи-лахлак) . Душанбе – Ашгабат.: Культурный центр Посольства ИРИ в Туркменистане - 2003.,

22. Форобий Абу Наср Фозил одамлар шахри. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993.